

---

**A Model for the Analysis of Persian Prose  
Based on the Introduction of Abu-Mansuri Shahnameh**

Yahya Kardgar; Associate Professor, University of Qom, Iran\*

---

**1. Introduction**

The falling behind of prose texts and, of course, the popularity of poetic texts, have caused the research in prose texts to be delayed. Thus, the methods of surveying prose texts are challenging, and researchers in this field do not have access to a reliable pattern. To provide a comprehensive pattern for the study of prose texts, taking advantage of the critical points of view of predecessors along with that of today's research achievements in this field is useful. Based on the book of Moghaddame Shahnameh Abu Mansouri, through presenting objective and sensible examples with the proposed pattern, the present study tries to provide a criterion for investigating these texts by citing the subtle points provided by the ancients and through using the researches of the contemporaries and avoiding mere theorizing. Since this text is the first survivor prose text of Persian language, it can present the original features of Persian language more than any other text, and the stages of evolution of prose texts of later periods are also based on adherence or deviation measured by its characteristics.

**2. Methodology**

The present study tries to provide a model for the analysis of prose texts in descriptive-analytical methods and seeks appropriate answers to the questions "what model is really suitable for the analysis of Persian prose texts?" and "how can the distractions in this area be reduced"?

---

\* Corresponding author.

E-mail: : kardgar1350@yahoo.com.

Date received: 10/01/2020

DOI: 10.22103/jll.2021.15248.2747

Date accepted: 15/06/2020

### **3. Discussion**

A reliable pattern can be proposed by using researches in prose, combining them and adding some new materials to them. A pattern that, by separating the themes of prose works, paying attention to the circle of its formation and evolution, and finally explaining the five basic points about prose texts, can provide the audience with a way to comprehensively analyze these texts. Therefore, the proposed pattern has three separate parts: 1. Determining the subject of the work by expanding the proposed topics by Safa: 2. Determining the relation of the text with: a. Poetry, b. Originality of language (phonetic features, lexical features and syntactic features), c. Other languages, science and knowledge. e. Rhetoric and artistic delicacy. 3. Determining the position of the work in the evolutionary circles of Persian prose based on Khatibi's suggestion, i.e. conversation → rhetoric → writing-book and written prose → technical prose → artificial prose → prose-poem.

Abu Mansouri Shahnameh has a national and heroic subject matter and the author has not dealt with other sciences. He seeks to maintain the independence of prose from poetry and the phonetic, lexical and syntactic features of the text arise from the originality of the Persian language. With regard to the characteristics of Persian language, the author has used other languages and among the rhetorical elements, he has been contented with the natural aspects of Persian rhetoric. Intra-textual and extra-textual signs in the introduction of Abu Mansouri Shahnameh show that the prose of this book belongs to the time of the confluence of conversation and rhetoric with written prose.

### **4. Conclusion**

Access to methods of analyzing prose texts, ways of interpreting, explaining the evolution and introducing criteria for determination of the position of writers, have always been challenges of mind for researchers of Persian language and literature. Using the researches of the predecessors and contemporaries and their critical views, the present study has proposed a pattern for reviewing and analyzing prose texts. In this pattern, determining the subject matter of prose texts, explaining the relationship between the text and the influential factors, and finally, determining the position of texts in the evolution of Persian prose have been regarded. The subject matter of prose is influential in the emergence of its stylistic features, and the

explanation of the relationship between the text and influential factors can be helpful in identifying contemporary concerns and introducing the criteria of eloquence and rhetoric of the time in which the work is written. Finally, determining the position of the work in the formation and evolution of prose can determine the contribution of authors in the evolution of Persian prose and provide the basis for its methodical and scientific classification. Achieving a remarkable result in regard with this pattern faces several obstacles; lack of scientific research in introducing the original features of Persian language and its subjects, and lack of attention to rhetoric and conversational language, as two factors influential in the formation and evolution of Persian prose, are the main obstacles to the implementation of the proposed pattern. Therefore, it is suggested that by identifying and criticizing the original Persian texts, the original features of this language and its subjects be extracted and, then, by investigating conversational language and rhetoric, the interaction of the two with Persian prose texts be explained precisely; providing these preliminaries, the ups and downs of Persian prose can later be studied in detail in the form of this proposed pattern.

**Keywords:** Text Analysis Pattern, Prose Texts, Introduction to Abu Mansouri Shahnameh.

**References [in Persian]:**

- Ahmadi Givi, H. (2001). *the historical grammar of the verb*. Tehran: Qatre Press.
- Eghbal Ashtiyani, A. (2000). *History of the Mongols*. Tehran: Amir Kabir Press.
- Anvari, H & Ahmadi Givi, H. (1991). *Persian grammar*. Tehran: Fatemi Press.
- Aryanpoor, Y. (1995). *from Nima to our time*. Tehran: Zavvar Press.
- Bahar, M. T. (1994). *Stylistics*. Tehran: Amir Kabir Press.
- Hafez Shirazi. (1992). *Divane Ghazaliyat*. correction by Khalil Khatib Rahbar, Tehran: Safialishah Press.
- Hariri, F. E. (2004). *Maqama nevisi(writing) in Persian literature*. Tehran: university of Tehran Press.

- Khatibi, H. (1996). *prose in Persian literature*. Tehran: Zavvar Press.
- Daneshpazhoo, M. (2010). *selected Persian prose texts*. Tehran: Farzan rooz Press.
- Rastgar fasai, M. (2016). *Types of persian prose*. Tehran: Samt Press.
- Sa'di. (1990). *Bustan*, correction by gholamhosayn Yusofi, Tehran: kharazmi Press.
- Shamisa, S. (2001). *stylistics of prose*. Tehran: Mitra Press.
- Safa, Z. (2012). *Treasure of speech*. Tehran: Ferdaws Press.
- Fotoohi, M. (2013). *Stylistics*. Tehran: Sokhan Press.
- Ghazvini, M. (2012). *Twenty Qazvini articles*. "old introduction to Shahname", by Ebrahim Purdavud & Abbas Eghbal Ashtiyani, Tehran: Asatir Press.
- Mohammadi(Bonegazi gonavei), A. (2008). *Moghaddame(introduction) Abumansouri*. Mashhad: university of Ferdawsi Press.
- Natel Khanlari, P. (1994). *The meter of Persian poetry*. Tehran: Tus Press.
- Najafi, A. (1995). *let,s not writ wrong: the dictionary of Persian language difficulties*. Tehran: University publication center.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی  
دانشکده ادبیات و علوم انسانی  
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۳، دوره جدید، شماره ۴۸، پاییز و زمستان ۱۳۹۹

**الگوی برای تحلیل متون منثور فارسی بر مبنای مقدمه شاهنامه ابومنصوری  
( علمی - پژوهشی ) \***

دکتر یحیی کاردگر<sup>۱</sup>

**چکیده**

ضرورت تدوین الگویی قابل اتکا برای تحلیل متون ادبی، نکته‌ای غیر قابل انکار است. از این رو، تلاش برای تدوین چنین الگویی، تاریخی به دیرینگی متون ادبی دارد. چنین ضرورتی در حوزه نثرپژوهی بیش از حوزه شعرپژوهی به چشم می‌خورد و علت آن را باید در توجه افزون‌تر پژوهشگران زبان و ادبیات فارسی و البته مخاطبان آن به متون شعری جست و جو کرد. این مقاله با بهره‌گیری از پژوهش‌های دیروز و امروز و با استناد به مقدمه شاهنامه ابومنصوری که از قدیمی‌ترین متون برجای مانده زبان فارسی است؛ کوشیده‌است؛ الگویی برای تحلیل متون نثر ارائه کند. پژوهش حاضر که در شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی انجام شده بر آن است که تعیین موضوع متن، روشن کردن پیوندهای متن با عوامل تأثیرگذار و سرانجام تعیین جایگاه متن مورد بررسی در حلقه‌های شکل‌گیری و تحول متون منثور، می‌تواند؛ در تحلیل چند و چون متون راه‌گشا باشد. مقدمه اجرایی کردن چنین الگویی، پژوهش در ویژگی‌های اصیل زبان فارسی و ترسیم دقیق خط سیر و تحول زبان محاوره و خطابه به عنوان دو گونه زبانی تأثیرگذار در شکل‌گیری و تحول متون منثور است. شاهنامه ابومنصوری با موضوعی حماسی و ملی و با قرار گرفتن در بزنگاه برخورد محاوره، خطابه و نثر مکتوب فارسی، به استقلال نثر می‌اندیشد و با پای‌بندی به موضوع،

تاریخ ارسال مقاله : ۱۳۹۸/۱۰/۲۰

تاریخ پذیرش نهایی مقاله : ۱۳۹۹/۰۳/۲۶

۱- دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه قم. (نویسنده مسئول)

Email: kardgar1350@yahoo.com.

DOI: 10.22103/jll.2021.15248.2747

اصالت زبان، توجه به معیارهای بومی در بهره‌گیری از زبان عربی، رعایت بلاغتی طبیعی، الگویی قابل اعتماد برای نویسندگان زبان فارسی است.

**واژه‌های کلیدی:** الگوی تحلیل متن، متون منثور، مقدمه شاهنامه ابومنصوری.

### ۱- مقدمه

پیشینه متون منثور در زبان‌های مختلف غالباً بعد از متون شعری است و در زبان فارسی نیز براساس متون بر جای مانده، قدمت آن به نیمه اول قرن چهارم می‌رسد. در حالی که اشعار برجای مانده از زبان فارسی دری دو قرن زودتر از متون منثور به دست ما رسیده است. (ن.ک: خطیبی، ۱۳۷۵: ۵۰) تأخر متون منثور و البته مخاطب‌پسند بودن متون شعری موجب شده که پژوهش این متون هم با تأخیر همراه شود. از این رو شیوه‌های بررسی متون منثور با چالش‌هایی همراه است و پژوهش‌های این حوزه، هنوز به الگویی قابل اتکا دسترسی ندارد. جهت ارائه الگویی جامع برای بررسی متون منثور، بهره‌گیری از نگاه انتقادی پیشینیان به همراه دستاوردهای پژوهشی امروزی در این حوزه راه‌گشاست. پژوهش حاضر می‌کوشد با استناد به نکات دقیق قدما و بهره‌گیری از پژوهش‌های معاصران، معیاری جهت بررسی این متون در اختیار پژوهشگران این حوزه قرار دهد و برای گریز از نظریه‌پردازی صرف، بر مبنای کتاب مقدمه شاهنامه ابومنصوری، نمونه‌هایی عینی و مصداقی را با الگوی پیشنهادی همراه کند. از آنجایی که این متن، نخستین متن منثور برجای مانده زبان فارسی است، می‌تواند بیش از هر متن دیگری، ویژگی‌های اصیل زبان فارسی را بشناساند و مراحل تحول متون منثور ادوار بعد نیز بر مبنای پای‌بندی یا انحراف از ویژگی‌های آن سنجیده شود: «آنچه این نوشته [شاهنامه ابومنصوری] را شگفت‌انگیز و در نتیجه قابل طرح می‌سازد این است که ما در این کهن‌ترین نمونه نثر فارسی، نثری داریم که از دیدگاه واژه‌گزینی، واژه‌چینی، طرزها، ساختارها و کارکردهای جمله‌ها و موسیقی شگفت‌انگیز متن و خلاصه کارکردهای نثر فارسی ویژگی‌های بسیار برجسته و شگفت‌انگیزی دارد» (محمدی بنه‌ی گزی گناوه‌ای، ۱۳۸۷: ۱۵)

قراین موجود در مقدمه شاهنامه ابومنصوری نشان می‌دهد که نویسندگان زبان فارسی در زمینه نویسندگی از پیشینه زبان فارسی غافل نبوده‌اند. به گونه‌ای که بسیاری از ویژگی‌های این متن با ویژگی‌های نثر پهلوی ساسانی که بهار برمی‌شمرد، هم‌خوانی دارد. (بهار، ۱۳۷۳: ۱۱۴/۱) در این مقدمه، آیین نگارش نامه در موجزترین شکلی بیان می‌شود؛ به گونه‌ای که با گذشت بیش از هزار سال از تاریخ تألیف این اثر و چاپ و انتشار پژوهش‌هایی در این زمینه، از ارزش اصول ارائه‌شده نویسنده کاسته نشده‌است؛ بلکه به جرأت می‌توان گفت چندان نکات درخوری به این اصول اضافه نشده‌است:

«پس دانایان که نامه خواهند ساختن ایدون سزد که هفت چیز بجای آورند مر نامه را یکی بنیاذنامه یکی فر نامه سدیگر هنرنامه چهارم نام خداوند نامه پنجم مایه و اندازه سخن پیوستن ششم نشان دادن از دانش آنکس که نامه از بهر اوست هفتم درهای هر سخنی نگاه داشتن» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۷)

اصولی که در این بندهای هفت‌گانه آمده تقریباً تمام عناصر دخیل در نویسندگی را در بر می‌گیرد و جامع می‌نماید. ارائه دستور نویسندگی، توجه به طرح نامه (کتاب)، فخامت زبان، آرایش کلام و زیبایی آن، جایگاه سفارش‌دهنده نامه (کتاب)، جایگاه مخاطب نامه (کتاب)، رعایت ایجاز و اطناب، رعایت جانب سخن و پای‌بندی به موضوع نامه (کتاب) از مهم‌ترین مواردی است که نویسنده کتاب، بدان اشاره دارد که البته به سختی می‌توان مطالبی به آن افزود. با این مقدمه، پرسش اینجاست که چرا با وجود چنین معیارهایی که خود از ریشه‌های قوی نویسندگی در فرهنگ ایرانی خبر می‌دهد؛ هنوز الگوی مدوتی برای نقد متون منثور و معرفی سیر تحول و فراز و فرودهای آن در اختیار پژوهشگران نیست و این حوزه از نگاه پراکنده رنج می‌برد؟ در ادامه مقاله ضمن پاسخ‌گویی به این پرسش اساسی، الگوی برای گریز از تشتت حاکم پیشنهاد می‌شود.

### ۱-۱- بیان مسئله

پژوهش در هر حوزه‌ای، بدون در اختیار داشتن الگوی قابل اعتماد میسر نیست. چنین ضرورتی در پژوهش‌های ادبی بیش از حوزه‌های دیگر به چشم می‌خورد و این ضرورت، در پژوهش‌های متون نثر فارسی که در سایه پژوهش‌های شعری، کم‌تر بدان توجه شده،

افزون تر است. پژوهش حاضر می‌کوشد با بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشینان و معاصران و با توجه به نیازهای حوزه نثرپژوهی، در شیوه‌ای توصیفی-تحلیلی، الگویی برای تحلیل متون منشور ارائه دهد و پاسخی درخور برای این پرسش جست و جو کند که: براستی چه الگویی برای تحلیل متون منشور فارسی مناسب است؟ و چگونه می‌توان از میزان آشننگی‌های این حوزه کاست؟

### ۱-۲- پیشینه تحقیق

مراجعه به منابعی چون آیین دبیری، عتبه‌الکتابه، التوسل الی الترسل، مناظر الانشاء و سایر کتبی که در حوزه نویسندگی به زبان فارسی نوشته شده‌اند نشان می‌دهد که راه‌های مختلفی برای نقد و بررسی متون منشور پیشنهاد شده‌است. اسلوب، غرض، موضوع، زبان، زمان و موسیقی و آهنگ کلام از جمله معیارهایی است که در بررسی متون منشور و تعیین جایگاه و ترسیم سیر تحول آن مورد توجه قرار گرفته و همین معیارها نیز در معرفی دوره‌های نثر فارسی نقش اساسی داشته‌اند. در پژوهش‌های نثرپژوهی و سبک‌شناسی نثر امروز نیز کم و بیش همین معیارها مورد توجه پژوهشگران است. بهار در «سبک‌شناسی» (۱۳۷۳) نگاهی زمانی و لغوی به نثر دارد و خطیبی در «فن نثر» (۱۳۷۵) با تأکید بر تمایز محتوایی نظم و نثر، سرچشمه شکل‌گیری نثر و سیر تحول آن را مبنای پژوهش خود قرار می‌دهد. ذبیح‌الله صفا در کتاب «گنجینه سخن» (۱۳۹۱) به دسته‌بندی موضوعی نثر می‌پردازد و شمیسا در «سبک‌شناسی نثر» (۱۳۸۰) با درآمیختن نگاه زمانی و اسلوب نویسندگی به معرفی ادوار نثر می‌پردازد و فتوحی در کتاب «سبک‌شناسی» (۱۳۹۲) با معرفی سیر تاریخی پژوهش‌های نثرپژوهی، این پژوهش‌ها را با مباحث سبک‌شناسی غربی و مکاتب آن پیوند می‌دهد. خلاصه این که با همت این پژوهشگران، راه‌های بسیاری طی شده اما هم‌چنان الگویی منسجم برای بررسی متون نثر در اختیار پژوهشگران این حوزه نیست.



### ۱-۳- ضرورت و اهمیت تحقیق

بدون تردید، متون نثر فارسی، از نقاط قوت ادبیات فارسی هستند. این متون در بازه زمانی بیش از هزار سال شکل گرفته‌اند و به همین دلیل، متناسب با ذوق و سلیقه عصری و پدیدآورندگان این آثار، جلوه‌ها و نمودهای متنوعی دارند و انگیزه‌های مختلفی در خلق این آثار نقش داشته و هر یک سهمی در شکوفایی زبان فارسی ایفا کرده‌اند. از این رو بایسته است با تدوین الگوی برآمده از این آثار، به نقد و تحلیل آنها پرداخت و با طبقه‌بندی علمی این آثار، جایگاه هر یک، سهم آنها در رشد ادب فارسی و نقش خالقان این آثار را در برکشیدن زبان و ادبیات فارسی تعیین کرد و از میزان آشفستگی‌هایی که در تعیین دوره‌های نثر فارسی و شیوه‌های تحلیل آن به چشم می‌خورد؛ کاست.

### ۲- بحث

با بهره‌گیری از پژوهش‌های نثرپژوهی، تلفیق آنها و افزودن برخی مطالب جدید و انسجام آنها می‌توان الگوی قابل اتکایی پیشنهاد کرد. الگویی که با تفکیک موضوعات آثار منثور، توجه به حلقه‌های شکل‌گیری و تحول آن و سرانجام تبیین پنج نکته اساسی درباره متون منثور می‌تواند راهی برای تحلیل همه‌جانبه این متون در اختیار مخاطب قرار دهد. بنابراین الگوی پیشنهادی سه بخش مجزا دارد: ۱- تعیین موضوع اثر با گسترش موضوعات پیشنهادی صفا. ۲- تعیین نسبت متن با الف-شعر. ب-اصالت زبان. ج-زبان‌های دیگر. د-علوم و دانش‌ها. ه-بلاغت و ظرافت‌های هنری. ۳- تعیین جایگاه اثر در حلقه‌های تحول نثر فارسی بر مبنای پیشنهاد خطیبی یعنی محاوره ← خطابه ← ترسل و نثر مکتوب ← نثر فنی ← نثر مصنوع ← شعر منثور. در ادامه، الگوی پیشنهادی مذکور در مقدمه شاهنامه ابومنصوری به کار گرفته می‌شود و چند و چون آن به تفصیل معرفی می‌شود.

### ۲-۱- موضوعات آثار منثور

متون منثور فارسی با تاریخی هزار و اندی ساله، حامل موضوعات متنوعی است؛ اما این موضوعات متنوع را می‌توان در چند عنوان کلی جای داد. هدف از دسته‌بندی موضوعات نثر آن است که موضوع نثر یکی از عوامل تأثیرگذار در ویژگی‌های سبکی آن است. از

این رو بدون دسته‌بندی موضوعی متون نثر، نتیجه به دست آمده از تحلیل متون، چندان دقیق و قابل تعمیم نیست. نکته‌ای که در مورد تمامی معیارهایی که در این مقاله، پیشنهاد شده نیز صادق است. بنابراین اولین قدم در تحلیل هر متنی آن است که موضوع آن مشخص شود. صفا در گنجینه سخن درباره موضوعات نثر می‌نویسد:

«نثر فارسی برای بیان مطالب و موضوعات مختلفی در طول زمان و در تاریخ ادبیات فارسی مورد استفاده واقع شد. این موضوعات عبارتند از داستان‌های ملی و پهلوانی، رمان‌ها و داستان‌های متنوع دیگر، قصص و حکایات، مسایل فلسفی و علمی، مسایل اخلاقی و اجتماعی، تصوف، تاریخ، تراجم احوال (تذکره‌ها و طبقات علما و شعرا و نویسندگان)، مسایل دینی، مسایل انتقادی، نامه‌نگاری (ترسل)، اخلاق و جز آنها.» (صفا، ۱۳۹۱: ۴۷)

بدون تردید می‌توان موضوعاتی چون موضوعات سیاسی، روانشناسی، کودک و نوجوان و... را به این موضوعات اضافه کرد. از این رو نخستین مرحله در تحلیل متون منثور، شناسایی موضوع آن است تا در سایه همان موضوع و ویژگی‌های آن به بررسی متن پرداخت. متأسفانه در مورد بررسی موضوعات نثر فارسی هنوز منبع جامعی نداریم و تنها می‌توان از کتاب *انواع نثر رستگار فسایی* نام برد که آن هم براساس موضوعات ارائه شده صفا تدوین شده است. (ن.ک: رستگار فسایی، ۱۳۹۵: ۳۹۱-۴۷۳)

مقدمه شاهنامه ابومنصوری از متون حماسی منشور به شمار می‌آید. در نتیجه دور از انتظار نیست اگر این متن با چنین موضوعی، دغدغه ایران‌گرایی و احیای سنت‌های ایرانی را در سر پیروRAND و منبعی برای بررسی اصالت‌های زبان فارسی باشد. این ویژگی غالباً در متونی با موضوعات ملی و پهلوانی برجسته است. (ن.ک: دانش‌پژوه، ۱۳۸۹: ۵) بنابراین نخستین نکته‌ای که باید در بررسی متون منشور مورد توجه قرار گیرد؛ تعیین موضوع اثر است. این نکته، بیش از معیار مرسوم زمانی می‌تواند یاری‌گر پژوهشگر در تحلیل متون نثر و تعیین خط سیر تحول این گونه متون باشد. در حالی که دسته‌بندی زمانی و اطلاق دو یا سه قرن به سبکی واحد، عاری از تسامح نیست و عملاً تناقض‌هایی را در تحلیل متون، موجب می‌شود. این نکته به معنای نادیده گرفتن عنصر زمان نیست؛ بلکه به این معناست که

عنصر زمان بعد از تفکیک موضوعی می‌تواند راه‌گشا باشد. توجه به معیار زمانی و ناکارآمدی آن از این جمله‌های عباس اقبال قابل دریافت است:

«سبک انشاء در دوره مغول متفاوت است و این مسئله چنانکه در جمیع ادوار نیز چنین است بیشتر تابع ذوق شخصی نویسنده و نوع مطالعات او در عهد جوانی و محیط اولی تربیت اوست و چندان بعهد و زمان او بستگی ندارد جهانگشای جوینی و طبقات ناصری و گلستان سعدی تقریباً هر سه در یک زمان تألیف شده و با اینکه هر سه از بهترین نمونه‌های انشاء زبان فارسیند هر کدام با سلوپی خاص نگارش یافته...» (اقبال آشتیانی، ۱۳۷۹: ۵۱۵)

بنابراین در الگوی پیشنهادی مقاله، گام اول، تعیین موضوع متن است.

## ۲-۲- تعیین نسبت‌های متن

در گام دوم، نسبت متن با عواملی چند بررسی می‌شود. اگرچه این عوامل را به طور دقیق نمی‌توان برشمرد؛ اما می‌توان از اثربخش‌ترین آن‌ها سخن گفت. در ادامه به معرفی هر یک می‌پردازیم.

### ۲-۲-۱- نسبت متن با شعر

اگر بپذیریم که متون مثنوی بعد از متون منظوم به دست ما رسیده باید نسبت این دو در بررسی متون تبیین شود. به این معنی که نویسندگان آثار مثنوی با در اختیار داشتن نمونه‌های منظوم، به خلق آثارشان پرداختند؛ از این رو جای شگفتی نیست اگر با توجه به استقبال مخاطبان از متون شعری، در خلق آثار مثنویشان به نقاط قوت آثار منظوم، نیم‌نگاهی داشته باشند. پرسش اینجاست که آیا این ویژگی در همه موضوعات آثار مثنوی به طور یکسان به چشم می‌خورد؟ مثلاً آیا آثار تاریخی مثنوی به اندازه آثار عرفانی مثنوی با شعر پیوند دارد؟ یا این که مضامین شعری آثار عرفانی، بیشتر از آثار تاریخی، این آثار را با شعر و ویژگی‌های آن پیوند داده است؟ پاسخ این پرسش را می‌توان از مقایسه نثر تاریخ بیهقی با نثر سوانح‌العشاق غزالی به دست آورد. موضوع عرفانی سوانح‌العشاق، این متن را چنان با شعر پیوند داده که جز در صورت دیداری، تمایزی با شعر ندارد. در حالی که تاریخ بیهقی

در برخورد با شعر، هنوز استقلال نثر را از میان برده‌است. بنابراین جز در سایه دست‌بندی موضوعی به طور دقیق نمی‌توان در مورد این ویژگی متون سخن گفت.

نسبت نثر با شعر در یک نگاه کلی می‌تواند سه مصداق داشته باشد: ۱- بهره‌گیری از ویژگی‌هایی که در شعر مجال ظهور بیشتری دارند تا بدان‌جا که گاه وجه ممیزه شعر از نثر به شمار می‌آیند. ویژگی‌هایی چون لغات و اصطلاحات شعری، مضامین شاعرانه، ظرافت‌های هنری، ابهام. ۲- بهره‌گیری مستقیم از شعر و در آمیختگی نثر با شعر. ۳- توجه به ویژگی‌هایی که شعریت شعر بر مبنای همین ویژگی‌ها تعریف می‌شود؛ ویژگی‌هایی چون وزن عروضی، موسیقی کلام، تخیل از این دسته به شمار می‌آیند. به نظر می‌رسد در پیوند نثر با شعر، سه ویژگی مذکور، به ترتیب در نثر بروز می‌یابند و نثر پس از پشت سر گذاشتن دو ویژگی نخست و تلاش برای حفظ استقلالش، با تن دادن به ویژگی سوم، عملاً استقلالش را در تقابل با شعر از دست می‌دهد و جز در حالت دیداری، نسبتی با نثر ندارد و در همین نقطه است که اصطلاح متناقض‌نمای شعر منثور در توصیف این‌گونه آثار به کار گرفته می‌شود. در این حالت، نثر همانند شعر، بیش و پیش از آن که در بند انتقال اندیشه باشد به تأثیرگذاری می‌اندیشد و انتقال اندیشه به دغدغه ثانوی آن تبدیل می‌شود. با این توضیح می‌توان سیر تحول نثر مکتوب را جریانی دَوْرانی دانست که از دل شعر شکل گرفته و سرانجام هم در لباس شعر و در قالب شعر نمودار شده‌است و البته پس از رسیدن به چنین مرحله‌ای، جریانی تازه از سر می‌گیرد که تکرار همان جریان نخست است. مقایسه تاریخ بلعمی، تاریخ بیهقی، نفثه‌المصدور زیدری نسوی و تاریخ ایران حسن پیرنیا و عباس اقبال آشتیانی به خوبی می‌تواند این آغاز و انجام و سپس آغازی نو را نشان دهد.

نثر امروز با پشت سر گذاشتن آزمون و خطاهای بسیار و تجربه دور و نزدیک شدن به شعر، با توجه به تحولات گوناگون جوامع انسانی، از عصر مشروطه، تجربه دیگری را آغاز کرده است. این بار ضرورت انتقال اندیشه و اهمیت تفهیم و تفاهم در جوامع بشری، نثر را بی‌نیاز از شعر به آزمون‌های درون‌نثری گرایش داده و استقلالی به آن بخشیده که شعر، طفیل آن به شمار می‌آید. از این رو پیوند نثر و شعر به پیوندی معکوس تبدیل شده‌است. این جمله<sup>۲</sup> نیما نشان‌دهنده این پیوند معکوس است: «تمام کوشش و کاوش شاعر برای آن

است که مخصوصاً شعر را از حیث طبیعت بیان آن به طبیعت نزدیک کرده به آن اثر دلپذیر نثر را دهد» (آرین پور، ۱۳۷۴: ۶۰۹)

در بررسی این ویژگی، نثر مقدمه شاهنامه ابومنصوری به عنوان نخستین آثار نثری مکتوب، سودای استقلال از شعر را در سر می‌پروراند. از این رو به عنوان جریان آغازگر نثر، نسبت کمی با شعر دارد و تنها در مصداق نخست، اشتراکاتی با شعر دارد. کلماتی چون **گنه، تبه، سلیح، انده‌گسار، انده‌گنان** که در شعر، کاربرد افزون‌تری دارند؛ توجه به ابهام‌گرایی و تأکید بر آن: «این همه درست آید به نزدیک دانایان و بخردان به معنی؛ و آن که دشمن دانش بود این را زشت گرداند» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۷) و سرانجام برخی ظرافت‌های شعری که نمونه‌های آن اندک است و طبیعی و ناآگاهانه می‌نماید؛ تناسب‌ها و تضادهای طبیعی و گاه ابهام‌هایی که محصول به‌کارگیری طبیعی کلمات است؛ از مصادیق پیوند این اثر با شعر است. نمونه ابهام که طبیعی می‌نماید: «خسرو از زندانیان و گنه‌کاران هزار مرد نیک بگزید و سلیح پوشانید» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۵۹) در کلمه **نیک** که در اینجا به معنای جنگ جوی نیک است با توجه به فضای سخن، ابهام تضادی در معنای خوب و بی‌گناه بودن دارد که البته آگاهانه نمی‌نماید. در حوزه معنایی نیز مفاهیم اسطوره‌ای، حماسی و ملی بعدها به مضامین شاعرانه تبدیل شدند و کمتر در حوزه نثر، مجال بروز یافتند و شاید به همین دلیل، شاهنامه ابومنصوری در تقابل با شاهنامه‌های منظوم، برجای نمانده است. هرچه هست می‌توان مقدمه شاهنامه ابومنصوری را اثر مستقل نثری در تقابل با شعر دانست که می‌تواند برای استخراج ویژگی‌های نثر، قابل اعتماد باشد.

## ۲-۲-۲- نثر و اصالت زبان

آثار مثنوی به دلیل فقدان ویژگی‌های جبری شعر چون وزن و قافیه، کم‌تر از اصالت زبان فاصله می‌گیرند. از این رو نثرهای اولیه زبان فارسی با پای‌بندی به ویژگی‌های نثر و کوشش برای حفظ استقلال نثر در تقابل با شعر، منبع قابل اعتمادی برای استخراج ویژگی‌های اصیل این زبان به شمار می‌آیند. از این رو، یکی از مهم‌ترین ابزارهای که می‌تواند به عنوان سنج‌های برای تعیین فراز و فرودهای نثر به کار گرفته شود؛ آن دسته از ویژگی‌های زبانی است که فارغ از هر گونه ملاحظاتی از متن و بطن ماهیت زبان برخاسته

و حامل سنت‌های زبانی ملت‌هاست. متأسفانه در زبان فارسی، پژوهش مستقلی که معرفی و ویژگی‌های اصیل زبان فارسی را وجهه‌همّت خود قرار داده باشد؛ منتشر نشده است. از این رو تعیین فراز و فرودهای متون مثنوی، بدون دردست داشتن چنین پژوهش‌هایی، امکان‌پذیر نیست. در ادامه مقاله کوشش شده تا اصالت‌های زبان فارسی در حوزه‌های آوایی، واژگانی و نحوی بر مبنای مقدمه شاهنامه ابومنصوری نشان داده شود. هر چند نویسنده اذعان دارد که استخراج اصالت‌های زبان کهنی چون زبان فارسی تنها با تکیه بر متن ناتمامی چون مقدمه شاهنامه ابومنصوری امکان‌پذیر نیست؛ اما چنین نگاهی می‌تواند راه را برای کوشش‌های گسترده در این زمینه فراهم آورد.

### ۲-۲-۱- ویژگی‌های آوایی

در بررسی اصالت هر زبانی، ویژگی‌های آوایی آن به عنوان کوچک‌ترین و ظریف‌ترین ویژگی‌های آن زبان، اهمیت ویژه‌ای دارد. مقدمه شاهنامه ابومنصوری به عنوان یکی از متون اصیل و پیش‌گام زبان فارسی در استخراج این ویژگی، منبع قابل اعتمادی است. در این متن، موسیقی و آهنگی طبیعی حاکم است. وجود چنین آهنگ گوش‌نوازی در زبان فارسی حتی از نگاه کاربران غیر بومی این زبان نیز پنهان نمانده است. فارس ابراهیمی حریری در این باره می‌نویسد: «زبان فارسی با آهنگ دلنواز و تن دلنشین و زیر و بم متناسب و روانی و صافی واژه‌ها بی‌گمان به نغمات موسیقی شبیه‌تر است تا به یک زبان» (حریری، ۱۳۸۳: الف) چنین زبانی، بدون بهره‌گیری از شگردهای موسیقی‌ساز، گوش‌نواز است. به راستی مؤلفه‌های این گوش‌نوازی چیست؟ مؤلفه اصلی این گوش‌نوازی بهره‌گیری از تکرار طبیعی اجزای زبان است که متأسفانه در دوره‌های بعد به پیروی از زبان و ادبیات عرب، به عنوان ویژگی منفی این زبان به شمار آمده و آهنگی مصنوعی، جایگزین آن شده است. در حالی که تکرار به عنوان یکی از مؤلفه‌های اصلی زبان فارسی، موسیقی گوش‌نوازی بدان داده است. تکرار کسره اضافه در نمونه زیر گویای این ویژگی است:

«و خواندن این نامه دانستن کارهای شاهان است و بخش کردن گروهی از ورزیدن کار

این جهان»، (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۸)

تکرار مصوت کسره، عامل اصلی گوش‌نوازی این جمله‌هاست که بعدها حتی در کتب بلاغی و به پیروی از زبان عربی، تحت عنوان تنابع اضافات به عنوان ویژگی منفی زبان به شمار آمده‌است. در حالی که این ویژگی در زبان‌هایی که کلمات چهارهجایی در آن برجسته است و اضافه کردن چنین کلماتی، خوانش متن را دشوار می‌کند؛ عیب محسوب می‌شود؛ اما در زبان فارسی که غالب کلمات آن بین یک تا سه هجایی است نه تنها تنافس‌ساز نیست؛ بلکه موسیقی دلنشینی ایجاد می‌کند. به همین دلیل ادیبان بزرگی چون سعدی و حافظ به فراوانی از این ویژگی برای تقویت موسیقی کلامشان بهره گرفتند و البته با حفظ لوازم آن، زمینه فارسی‌گرایی را فراهم آوردند:

خداوند بخشنده دستگیر کریم خطابخش پوزش‌پذیر (سعدی، ۱۳۶۹: ۳۳)

باده گلرنگ تلخ تیز خوش‌خوار سبک.... (حافظ شیرازی، ۱۳۷۱: ۴۱۸)

غلبه کلمات فارسی در دو نمونه فوق و بهره‌گیری از کلمات کم‌هجای عربی، خود از جایگاه موسیقی ساز تنابع اضافات در زبان فارسی حکایت دارد. این ویژگی در تکرار مصوت **اُ** و **او** عطف نیز با تمامی شرایط و لوازم تکرار کسره دیده می‌شود:

«همچون پاداش نیکی و باذا فراه بزی و تندی و نرمی و درشتی و آهستگی و شوخی و پرهیز و اندر شدن و بیرون شدن و پند و اندرز و خشم و خشنودی و شگفتی کار جهان» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۹)

ابر و باد و مه و خورشید و فلک در کارند... (سعدی، ۱۳۸۹: ۴۹)

در این نمونه‌ها موسیقی دلشین و فراوانی کلمات فارسی از اصالت این ویژگی در زبان فارسی حکایت دارد. متأسفانه این ویژگی، با برچسب تنابع اضافات و البته ورود ویرگول! از زبان فارسی کنار گذاشته شده و از بخشی از توان موسیقایی آن کاسته است. (ن.ک: نجفی، ۱۳۶۹: ۴۰۵) تکرار نون مصدری و بهره‌گرفتن از ساختار مصدری کلمات به صورت متوالی در نمونه زیر نیز از نقش موسیقی‌آفرین تکرار در زبان فارسی حکایت می‌کند:

«رای و راندن کار و سپاه آراستن و رزم کردن و شهر گشاذن و کین خواستن و شیخون کردن و آزریم داشتن و خواستاری کردن این همه را بدین نامه اندر بیابند» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۶)

بنابراین تکرار اجزای زبان در صورت ضرورت معنا نه تنها عیب نبوده بلکه نقطه قوت آن محسوب می‌شود. این تکرار حتی در افعال هم به فراوانی وجود دارد. آن هم افعال ساده ربطی که کاربران زبان را از به کارگیری افعال مرکبی که غالباً از کلمات عربی ساخته شده‌اند؛ بی‌نیاز می‌کند. این ویژگی در کتیبه‌های هخامنشی (بهار، ۱۳۷۳: ۱۰۵) و در نثر پهلوی ساسانی (بهار، ۱۳۷۳: ۱۱۴) نیز به چشم می‌خورد:

«پس امیر ابو منصور عبدالرزاق مردی بود با فرّ و خویش کام بود و باهنر و بزرگ‌منش بود اندر کام‌روایی» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۳) این همه ویژگی‌های طبیعی موسیقی‌ساز آن‌گاه برافزاینده موسیقی زبان است که با کلمات کم‌هجای زبان فارسی هم‌گام شود و گرنه به کارگیری آن‌ها با کلمات بیش از سه هجا تنافرساز است. خانلری درباره این ویژگی زبان فارسی می‌نویسد: «زبان فارسی زبان کلمات کوتاه است. اکثر کلمات در این زبان از یک هجایی تا سه هجایی است و کلماتی که شماره هجاهای آنها بیشتر باشد بسیار کم است» (ناتل خانلری، ۱۳۷۳: ۹۹) بنابراین تتابع اضافات و تکرار، در متون اصیل فارسی نه تنها عیب محسوب نمی‌شود؛ بلکه راهی برای تقویت موسیقی کلام است. پای‌بندی به کلمات کم‌هجای فارسی موجب شده که نویسنده مقلد شاهنامه ابو منصور حتی در به کارگیری کلمات اندک عربی نیز بر مبنای این قاعده عمل نماید. از این رو کلمات عربی به کار رفته در این متن هم کم‌تر از چهار هجا دارند. کلماتی چون نظم، فلان، حرب نمونه‌هایی از این کلمه‌ها هستند. جالب آن است که تنها یک کلمه چهارهجایی (البته با احتساب هجای کشیده به دو هجا) در متن وجود دارد که نسخه‌های مختلف در ضبط آن اختلاف دارند و ویژگی غالب متن، نشان می‌دهد که ضبط کلمه «تصاویر» نباید ضبط اصیلی باشد.



## ۲-۲-۲-۲- ویژگی واژگانی

هر زبانی امکانات آشکار و پنهان بسیاری برای واژه‌سازی و جبران کمبودهای واژگانی و رهایی از قید تنگناهای زبانی دارد. پیشینه غنی زبانی، حالت ترکیبی زبان فارسی، جایگاه ویژه حروف در این زبان، ظرفیت گسترده قواعد دستوری این زبان، قواعد تعامل با زبان‌های دیگر که در متون اصیل، قابل شناسایی هستند؛ از مهم‌ترین ظرفیت‌های زبان فارسی در حوزه واژگانی است. مقدمه شاهنامه ابومنصوری با به‌کارگیری کلماتی چون **فر، منش، اسپهبد، هنر، بهر، ستوه** و ... که یادگاری از زبان‌های ایرانی پیش از رواج فارسی دری هستند از گنجینه لغوی زبان‌های ایرانی به نیکی بهره گرفته‌است و در کنار آن با بهره‌گیری از توان ترکیبی زبان، ترکیباتی را به کار برده که امروز واژه‌های بیگانه جایگزین آنها شده‌اند. کلماتی چون **خویش‌کام، کام‌روایی، باریک‌اندازی** و ... نمونه‌ای از این کلمات هستند. بهره‌گیری هوشمندانه از حروف در این متن قابل توجه است. به این معنی که نویسنده با بهره‌گیری از حروف، واژه‌هایی ساخته که امروز معادل‌های غیر بومی آنها رواج دارد. به عنوان نمونه می‌توان به نقش حروف در ساخت واژه‌هایی چون **بافر، بگوهر، فراز آوردن، اندرین نگاه کردن، اندر شدن** و ... توجه کرد که امروزه با کم‌رنگ شدن نقش حروف در واژه‌سازی بناچار واژه‌هایی از زبان‌های دیگر به جای این واژه‌های ترکیبی به وام گرفته می‌شود. بهره‌گیری یا عدم توجه به این ویژگی می‌تواند بخشی از سیر تحول آثار منشور فارسی را تبیین کند و البته معیاری دقیق جهت نقد متون در اختیار منتقد قرار دهد.

## ۲-۲-۲-۳- ویژگی نحوی

هر زبانی ویژگی‌های نحوی خاصی دارد که برآمده از روح آن زبان است. از این رو عدول از قواعد نحوی زبان، فاصله گرفتن از روح زبان‌هاست. به همین دلیل، زبان‌ها چنین انحرافی را برنمی‌تابند و می‌کوشند در برخورد با زبان‌های دیگر، اصالت‌های نحوی زبان را حفظ کنند. زبان فارسی در گذر زمان، هرچند در صیانت اصول نحوی زبان، کوشیده؛ اما در برخورد با زبان‌های دیگر، گاه از هنجارهای نحوی زبان فاصله گرفته‌است. از این رو بسیاری از ویژگی‌های زبانی که در پیوند با ویژگی‌های اصیل نحوی، معنا می‌یابد با

گذشت روزگاران به فراموشی سپرده شده و ویژگی های مصنوع و متکلف جای گزین آن شده اند. بنابراین بایسته است اصالت های نحوی زبان فارسی با مراجعه به متون اصیلی چون مقدمه شاهنامه ابومنصوری استخراج شود تا بر مبنای آن، هنجارگریزی های نحوی و البته علل آن در ادوار مختلف سنجیده شود و از این طریق، راهی برای حفظ اصالت های نحوی زبان فارسی گشوده شود. مهم ترین ویژگی های نحوی زبان فارسی در مقدمه شاهنامه ابومنصوری عبارت اند از: الف- کوتاهی جمله ها؛ یکی از مهم ترین ویژگی نحوی زبان فارسی که یادگار زبان پهلوی است (بهار، ۱۳۷۳: ۱۱۴) کوتاهی جمله های آن است. کوتاهی جمله های زبان، امکان بهره گیری از ضرب آهنگ افعال را در فاصله های کوتاه فراهم می کند و آهنگی طبیعی و دلنشین به زبان می بخشد. دقت در این جمله های مقدمه شاهنامه ابومنصوری نشان دهنده این ویژگی است:

«تا این نامه به دست مردمان اندر افتاد و هر کسی دست بدو اندر زدند و رودکی را فرمود تا به نظم آورد و کلیله و دمنه اندر زبان خرد و بزرگ افتاد و نام او بدین زنده گشت و این نامه ازو یادگاری بماند (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۳)

عدول از این ویژگی در ادوار بعد، پای صنایع بدیعی را به طور گسترده در متون نثر باز کرده و موسیقی مصنوعی را جای گزین ضرب آهنگ طبیعی کلام کرده است. مراجعه به هر یک از متون فنی و مصنوع خود بیانگر این ویژگی است.

جا به جایی نحوی در جمله های کوتاه، موجب تعقید کلام نمی شود. به همین دلیل، در چنین شرایطی، اجزای کلام البته برای القای معانی ثانوی بدون این که رسانگی آن را مخدوش کنند؛ جا به جا می شوند تا بخشی از معانی کلام از طریق این جا به جایی ها القا شود. در چنین حالتی در جمله ای کوتاه و با اجزای اندک، می توان مفاهیم بسیاری را به مخاطب انتقال داد و از اطناب کلام، جلوگیری کرد. از این رو می توان گفت پای بندی به اصول نحوی زبان فارسی، زمینه ایجاز های هنری را فراهم می کند. در مقدمه شاهنامه ابومنصوری با بهره گیری از کوتاهی جمله ها و جا به جایی اجزای آن ها، بخشی از مفاهیم مورد نظر نویسنده در بهترین شکلی به مخاطب القا می شود. فاصله انداختن بین عطف و معطوف و جابه جایی اجزای یک ساختار دستوری، نمونه هایی از بهره گیری هنری نویسنده

از ظرفیت جمله‌های کوتاه است. به عنوان نمونه جا به جایی بدل و مبدل‌منه در جمله زیر القاگر سلسله مراتب قدرت و در راستای رعایت جانب پادشاه زمانه است:

«پس امیر سعید نصر بن احمد این سخن بشنید خوش آمدش **دستور خویش را**

**خواجه بلعمی** بر آن داشت...» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۲)

این ویژگی هم در ادوار بعد با روی آوردن نویسندگان به جمله‌های طولانی، کم‌رنگ شده است؛ چرا که جا به جایی اجزای جمله‌های طولانی، موجب تعقید کلام می‌شود. ویژگی‌ای که در غالب متون نثر فنی و مصنوع به چشم می‌خورد و عامل اصلی گریز مخاطب از این متون است.

افعال به کار گرفته شده در این جمله‌های کوتاه، غالباً افعال ربطی و ساده مکرر است. این تکرارها از سویی نیاز به افعال مرکب را کم می‌کند که غالباً اجزای سازنده آن‌ها واژگان عربی است و از سوی دیگر در تقویت موسیقی کلام نقش بسیاری دارند:

«کنارنگ پسر سرهنگ پرویز بود و به کارهای بزرگ او رفتی آن‌گه که خسرو پرویز به در روم شد کنارنگ پیش رو بود لشکر پرویز را و چون حصار روم بستند و نخستین کسی که به دیوار بر رفت و با قیصر در آویخت و او را بگرفت و پیش شاه آورد او بود» (همان: ۵۸) در ادوار بعد افعال مرکب، جای‌گزین افعال ساده شده است. (ن.ک: احمدی گیوی، ۱۳۸۰: ۸۴۰)

**ب- حذف جزء دوم به قرینه جزء اول؛ طبیعی است؛ حذف، زمانی اتفاق می‌افتد که** جزیی از جمله، برای بار دوم تکرار می‌شود. در این حالت، جزء دوم به قرینه جزء اول حذف می‌شود. در مقدمه شاهنامه ابومنصوری در همه موارد این ویژگی رعایت شده است و البته طبیعی می‌نماید:

«اول ایدون گوید درین نامه که تا جهان بود مردم گرد دانش گشته‌اند و سخن را

بزرگ داشته» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۰) این ویژگی در ادوار بعد فراموش شده است. (ن.ک:

نجفی، ۱۳۷۴: ۱۵۶)

ج- گستردگی دامنه کاربرد افعال؛ در مقدمه شاهنامه ابومنصوری گستره کاربرد افعال، بسیار چشم گیر است. به عنوان نمونه، فعل «گسسته نشود» برای نهادی مجرد و انتزاعی به کار رفته حالی که امروز این فعل غالباً برای مفاهیم مادی به کار می‌رود. هم‌چنین فعل «بیرون آوردن» برای دانایی در این جمله‌ها:

«و نشان او گسسته نشود... و دانایی بیرون آوردن...» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۱)

با محدود شدن کاربرد این افعال، به کارگیری افعال جای‌گزین، امری گریزناپذیر بود. زبان فارسی در غالب موارد، برای القای مفاهیمی که این افعال به دوش می‌کشیدند؛ دست به دامان زبان‌های دیگر شد و از این طریق، از اصالت‌ها فاصله گرفت.

۵- به کارگیری ساختارهای دستوری خاص برای القای معنایی خاص؛ به عنوان نمونه می‌توان از صفت مفعولی «گردآوریده» در متن شاهنامه ابومنصوری یاد کرد که بیانگر افعالی است که با مباشرت شخص دیگری انجام شده و فاعل ظاهر شده، فاعل اصلی آن‌ها نیست؛ بلکه امر این فعل است: «آغاز کار شاهنامه از گردآوریده ابومنصور المعمری دستور ابومنصور عبدالرزاق عبدالله فرخ» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۰) چنین مفاهیمی امروز با کم‌رنگ شدن این ساختارهای دستوری، در بیان، با موانعی مواجه هستند و از سرناچاری در قالب نحوی ناهمگون با زبان فارسی بیان می‌شوند. بنابراین در زبان فارسی به جای این جمله، چنین جمله مبهمی شکل می‌گیرد: «آغاز کار شاهنامه که توسط ابومنصور المعمری دستور ابومنصور عبدالرزاق عبدالله فرخ گردآوری شده است» این جمله همان‌گونه که نجفی می‌نویسد؛ ابهام دارد. (ن.ک: نجفی، ۱۳: ۱۲۲) هر چند نجفی پیشنهاد می‌کند که با تغییر نحو این جمله‌ها، ابهام برطرف شود؛ اما می‌توان با احیای افعال مذکور در زبان فارسی از بروز تعقیدی زبانی جلوگیری کرد. متأسفانه با حذف این افعال، بیان این مفاهیم با موانعی رو به رو شده است.

۵- دقت در به کارگیری فعل جمع یا مفرد برای اسامی جمع؛ در متن شاهنامه ابومنصوری هم کاربرد فعل جمع و هم کاربرد فعل مفرد با این اسامی، نمونه‌هایی دارد. از این رو می‌توان گفت به کارگیری هریک از این افعال، بیانگر معنایی خاص است و کاربرد

زبان باید این ظرافت زبانی را بشناسد: «اول ایدون گوید درین نامه که تا جهان بود مردم گرد دانش گشته‌اند» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۰) «و چون مردم بدانست کز وی چیزی نماند پایدار» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۱) البته این تنوع کاربرد فعل، مطابق قواعد زبانی است (ن.ک: انوری و احمدی گیوی، ۱۳۷۰: ۱۱۷) در حالت جمع، تأکید بر تک تک افراد است و در حالی که در حالت مفرد، این تأکید وجود ندارد.

نکته جالب در مقدمه شاهنامه ابومنصوری دقتی است که نویسنده در به کارگیری نشانه‌های جمع دارد که در همه حالی از دو نشانه جمع **ها** و **ان** بهره می‌گیرد و یک مورد جمع مکسری که در متن به کار رفته (تصاویر) محل اختلاف نسخه‌هاست و اصالتی ندارد. کمی ترکیب‌ها و به کارگیری اندک قید در متن هم دو نکته قابل توجه است. دو نکته‌ای که در دوره تصنع نثر فارسی، بخشی از عطش تصنع‌گرایی نویسندگان را فرو نشانند و در شکل‌گیری نثر فنی و مصنوع نقش قابل توجهی دارند. ویژگی‌های نحوی مقدمه شاهنامه ابومنصوری نشان می‌دهد که این اثر می‌تواند معیار خوبی برای نقد ویژگی‌های نحوی متون نثر باشد.

## ۲-۲-۳- نثر و ظرافت‌های هنری

سیر تحول نثر فارسی در بهره‌گیری از ظرافت‌های هنری و نکات بلاغی، سیری از بلاغتی طبیعی به سوی ویژگی‌های مصنوع و غیرطبیعی است. از این رو از میان علوم سه گانه بلاغی، متون اصیل و آغازین ادب فارسی، نسبتی تنگاتنگ با ظرافت‌های علم معانی دارند؛ چراکه این ظرافت‌ها غالباً برخاسته از روح زبان‌ها هستند و در به کارگیری آنها پای‌بندی به ویژگی‌های طبیعی و ذاتی زبان بسنده است. به این معنی که هرچه حفظ اصالت‌های زبانی در متنی بیشتر باشد؛ بلاغتی طبیعی در آن آشکارتر است و هرچه از اصالت‌های زبانی فاصله گرفته شود؛ عرصه برای ظهور عناصر خیالی به‌ویژه صنایع بدیعی بازتر می‌شود. مقایسه نثر داستانی آثاری چون *سمک عیار*، *کلیله و مقامات حمیدی* می‌تواند این سیر را به خوبی نشان دهد. نثر مقدمه شاهنامه ابومنصوری به عنوان یکی از میراث‌های کهن نثر فارسی، آینه تمام‌نمای این ویژگی است. این متن همان‌گونه که از فحوای کلام نویسنده دریافت می‌شود؛ نثری است که بزنگاه در آمیختگی نثر گفتاری و

نوشتاری است. (ن.ک: قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۴) می‌توان گفت؛ سرچشمه اصلی شکل‌گیری این نثر، ادبیات شفاهی و گفتاری بوده‌است. بنابراین طبیعی است در چنین نثری وفاداری به ویژگی‌های طبیعی زبان، بیشتر به چشم آید و متن از بلاغتی طبیعی بهره‌مند باشد. همان‌گونه که پیش از این گفته شد؛ جمله‌های متن، کوتاه و دارای اجزای اندکی هستند. به همین دلیل، بهره‌گیری از تقدّم و تأخّر اجزای کلام، بدون آن‌که متن را دچار تعقید کنند؛ بخشی از پیام‌رسانی متن را به دوش کشیده‌اند. به عنوان نمونه به تقدّم و تأخّر جمله‌های زیر دقت کنید:

«چون مردم بدانست کز وی چیزی **نماند پایدار**، بدان کوشد تا نام او بماند و نشان او گسسته نشود» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۱) «مأمون آن نامه بخواست و آن نامه بدید **فرمود دبیر خویش** را تا از زبان پهلوی به زبان تازی گردانید» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۲) «و نژادی بزرگ داشت **بگوهر**» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۳)

در جمله‌های مذکور، کافی است؛ چینش دستوری جمله‌ها با چینش متن، مقایسه شود. در چنین مقایسه‌ای است که مخاطب، بلاغت این تقدّم و تأخّر‌ها را درمی‌یابد. تأکید در ناپایداری دارایی‌های دنیوی، رعایت جایگاه خلیفه و حکم او و تأکید بر بزرگی و نژادگی از جمله نکاتی است که از این تقدّم و تأخّر‌ها القا می‌شود؛ بدون آن‌که تعقیدی خواننده را به زحمت بیندازد. پرهیز از عوامل مخلّ فصاحت و بلاغت، رسانگی و تأثیرگذاری متن، رعایت دقایق دستوری زبان فارسی، پرهیز از حشو و زواید و رعایت ایجازی هنری، رعایت حال مخاطبان عام چنین آثاری و جاذبه نثر برای خوانندگان امروز علی‌رغم فاصله زمانی بسیار با عصر تألیف اثر؛ همه و همه نشان‌دهنده وفاداری به اصالت‌های نثر فارسی و رعایت جانب بلاغی متن است که پرداختن به دقایق و ظرایف آن، مستلزم نگارش مقاله مستقلی است. در توصیف جنبه بلاغی متن، همین بس که می‌توان گفت؛ پای‌بندی به اصالت و قواعد زبان در این متن، موجب شده که خواننده آن، بیش از آن‌که به کهنگی متن بیندیشد؛ از اصالت آن لذت می‌برد و زبان به آفرین می‌گشاید.

از جنبه عناصر خیالی؛ تشبیهات طبیعی، کنایات ایمایی، فقدان استعاره، بهره‌گیری از امثال؛ جنبه‌های بیانی متن را تکلف‌گریز می‌نماید. تشبیهات متن در عین بی‌نشانه بودن، در

معرفی تفکر نویسنده، نشانه‌های آشکاری دارند. اگر بخواهیم ستایش ایران را در مقابل خلیفه عباسی دریابیم؛ کافی است به مشبه‌به این تشبیه ساده توجه کنیم:

«و مأمون پسر هارون الرشید منش پادشاهان و همّت مهتران داشت» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۱)

و کنایاتی چون کار راندن، آزرمت داشتن، خواستاری کردن، سپاه آراستن و موارد بسیار دیگر که از بس مأنوس‌اند؛ جنبه‌های کنایی آنها بروزی ندارد و امثالی که دیروز و امروز را به هم پیوند می‌دهد. (ن.ک: قزوینی، ۱۳۹۱: ۶۳ و ۶۴) همه نشان‌دهنده آن است که خواننده با متنی اصیل و به دور از هر عنصر خیالی مصنوع سر و کار دارد.

نکته‌ای که از جهت عناصر خیالی متن، قابل توجه است؛ توجهی است که نویسنده به جنبه‌های نمادین و رمزی متون حماسی دارد و نشان می‌دهد که نمادها در زبان‌هایی که پیشینه دیرینه دارند و با اساطیر و حماسه‌ها در آمیختند؛ مجال بروز بیشتری دارد و از این طریق می‌توان در مورد یکی از سرچشمه‌های نمادپردازی زبان فارسی سخن گفت. (ن.ک: قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۷)

سرانجام از جنبه بدیعی می‌توان گفت؛ مقدمه شاهنامه ابومنصوری، متنی است که از صنعت بدیعی که بوی تکلف از آن شنیده شود؛ خالی است؛ اما به یکباره نیز خالی از صنعت نیست. در این متن؛ تناسب، تضاد، تکرارهای موسیقی‌ساز، تنسیق الصفات، تقسیم و خلاصه‌سازی طبیعی!! مجال بروز دارند. به گونه‌ای که با استخراج این صنایع می‌توان راهی برای شناخت صنایعی که برخاسته از زبان‌اند از صنایعی که کوششی و متکلفانه می‌نمایند؛ گشود. در بررسی ظرافت‌های بلاغی متن، می‌توان به چنین معیاری رسید: در متون اصیل فارسی، علم معانی و ظرافت‌های آن مجال بروز بیشتری دارد و سپس عناصر خیالی و در پایان صنایع بدیعی فرصت خودنمایی می‌یابند. بنابراین با چنین معیاری می‌توان به بررسی بلاغی متون نثر از دیروز تا امروز پرداخت.

## ۲-۲-۴- نثر و زبان‌های دیگر

زبان فارسی در گذر زمان با زبان‌های چندی در تعامل دوسویه بوده است که در این میان، تأثیر زبان عربی بر زبان فارسی برجسته‌تر است. نکته‌ای که از جهت تعامل با زبان‌های

دیگر در بررسی متون منثور باید مورد توجه قرار گیرد؛ چندی و چونی این تأثیر گذاری است. در یک نگاه اجمالی می توان گفت؛ هر چه پای بندی به اصالت زبان بیشتر و توجه به تکلف و صنعت پردازی کم تر باشد؛ احساس نیاز به زبان های دیگر کم تر است. آن چه در این بدهستان های زبانی مهم است؛ توجه به ویژگی های زبان بومی در تعامل با زبان های دیگر است. در مقدمه شاهنامه ابومنصوری، تأثیر پذیری نحوی از زبان های دیگر هیچ نمونه ای ندارد؛ اما از نظر واژگانی، بهره گیری از زبان عربی (طیب، نظم، کتب، ملوک، عجم و...) و به کار گیری لغاتی با ریشه های زبان های ایرانی (ایدون، مهتران، دستور، پارسی، اسپهبد و...) به چشم می خورد. نویسنده با بهره گیری از لغات زبان های ایرانی به گونه ای عمل کرده که متن، دچار تعقید لفظی نشود. بنابراین خواننده در خوانش متن از یک سو به ریشه های غنی زبان فارسی پی می برد و از پیشینه غنی زبان و فرهنگ ایرانی به خود می بالد و از سوی دیگر این پیشینه را تکیه گاه تنگناهای زبانی خود به شمار می آورد و با وجود چنین منبعی، احساس نیاز به زبان های دیگر در او فروکش می کند. در به کار گیری لغات عربی نیز همان گونه که در ضمن مباحث دیگر اشاره شد؛ نویسنده کوشیده است بر مبنای ویژگی های لغات فارسی از آن دسته از لغات عربی استفاده کند که دارای دو یا سه هجا هستند و از نظر معنایی نیز کاربران زبان فارسی در درک معنای آنها دچار مشکل نمی شوند. از این رو می توان گفت؛ معیار گزینش واژه از زبان های دیگر، در این متن، توجه به ویژگی های زبان فارسی است. چنین نگاهی در کنار بهره گیری از حالت ترکیبی زبان فارسی (خویش کام، باریک انداز و...)، بهره گیری فراوان از حروف اضافه و ربط و عطف، گسترش معنایی دامنه کاربرد کلمات، بهره گیری از قواعد دستوری زبان فارسی در ساختن کلمه های جدید (گوش) نویسنده را از زبان های دیگر بی نیاز کرده است. بنابراین در بررسی متون منثور فارسی، چندی و چونی به کار گیری لغات بیگانه می تواند معیاری برای بررسی متون باشد و البته مقدمه شاهنامه ابومنصوری می تواند معیار عینی چنین نگاهی به شمار آید.



## ۲-۲-۵- نثر و دانش‌ها و علوم

وظیفه اصلی نثر، انتقال اندیشه است. از این رو طبیعی است که نثر در حوزه دانش‌های گوناگون ابزار انتقال اندیشه باشد؛ اما آن چه مراد از این عنوان است آن است که پای‌بندی نثر به آن موضوعی که در پی انتقال آن است؛ سنجیده شود. به عنوان نمونه اگر نثر تاریخی است تا چه اندازه به موضوع تاریخی وفادار است؟ و اگر نثر داستانی است پای‌بندی آن به این نوع ادبی چگونه است؟ در مقدمه شاهنامه ابومنصوری از این عنوان با نام «درهای هر سخنی نگاه داشتن» (قزوینی، ۱۳۹۱: ۲۸) یاد شده است. از این منظر موضوعات را می‌توان به سه دسته کلی تقسیم کرد: ۱- موضوعات علمی و عقلی که خاص متون نثر است. ۲- موضوعات وصفی، نقلی و خبری چون معانی تاریخی و قصص و افسانه‌ها که معانی مشترک بین نظم و نثر است. ۳- معانی ابداعی و انشایی که خاص شعر است. (ن.ک: خطیبی، ۱۳۷۵: ۴۶-۴۹) از میان موضوعات سه گانه، موضوع اول و سوم، جایگاه طرح مشخصی دارند؛ اما موضوع دوم به گونه‌ای است که گاه چنان با مباحث علمی و عقلی در آمیخته می‌شود که جنبه‌های تاریخی یا داستان‌پردازی آن فراموش می‌شود و گاه چنان غرق مضامین ابداعی و انشایی می‌شود که جز در ظاهر، نسبتی با نثر ندارد؛ بلکه شعری تمام عیار است. این ویژگی در متون مصنوع و متکلف نمونه‌هایی بسیار دارد.

بنابراین پای‌بندی یا عدم پای‌بندی متون منثور به موضوع مورد نظرشان می‌تواند یکی از معیارهای سنجش این متون باشد. در مقدمه شاهنامه ابومنصوری، نویسنده هم‌چنان که خود تأکید دارد به موضوع، پای‌بند است. از این رو می‌توان گفت؛ پای‌بندی به موضوع از ویژگی‌های متون اصیل منثور است. این ویژگی در متون مصنوع و متکلف به علت فضل فروشی نویسندگان آنها، ضرورت عصری و یا کوشش برای نزدیک کردن نثر به شعر، چندان مورد توجه نیست.

## ۲-۳- جایگاه نثر در حلقه‌های تحوّل نثر فارسی

نثر مکتوب، پیش از ظهور، تجربه شعری و محاوره و خطابه را پیش روی دارد. با این تفاوت که تجربه شعری، مانع بروز زود هنگام نثر و استقلال آن است که در سطرهای پیشین از نسبت این دو سخن گفته شد و محاوره و خطابه زمینه ظهور نثر مکتوب را فراهم

می‌کنند. از این رو نسبت نثر با این جریان‌های پیشانثری معنادار است. به این معنی که هرچه نثر به محاوره و خطابه نزدیک‌تر باشد؛ اصالت بیشتری دارد و هرچه به شعر نزدیک‌تر باشد؛ از اصالت فاصله دارد و استقلال آن تهدید می‌شود. مقایسه تاریخ بلعمی با تاریخ و صاف، خود بیانگر این نسبت‌هاست. آن چه بررسی این پیوند را دشوار می‌کند؛ فقدان پژوهش‌هایی است که نثر خطابه و محاوره را مورد بررسی قرار داده باشد و البته تحوّل نثر محاوره به‌ویژه نثر خطابه در گذر زمان بر دشواری تبیین این نسبت‌ها دامن می‌زند. بنابراین، مقدمهٔ چنین پژوهشی آن است که سیر تحوّل محاوره و خطابه بررسی شود. نشانه‌های درون‌متنی و برون‌متنی در مقدمهٔ شاهنامهٔ ابومنصوری نشان می‌دهد که نثر این کتاب، بزنگاه برخورد محاوره و خطابه با نثر مکتوب است. ویژگی‌های نحوی، واژگانی، بلاغی و موضوعی متن که در سطرهای پیشین معرفی شدند از ویژگی‌های درون‌متنی اثبات این ادعاست که خطیبی هم به این ویژگی‌های نثر محاوره تأکید دارد. (ن.ک: خطیبی، ۱۳۷۵: ۵۳) و نظر مورخان و کتب تذکره نیز از دلایل برون‌متنی این ادعاست. (ن.ک: صفا، ۱۳۶۸: ۶۰۶ و صفا، ۱۳۹۱، ۴/۱ و قزوینی، ۱۳۹۱: ۱) صفا دربارهٔ نثر دوره سامانی که مقدمهٔ شاهنامهٔ ابومنصوری نیز یادگار این دوره است؛ می‌نویسد: «از خوشبختی نثر فارسی در آن عهد [آن است که] با زبان سادهٔ روان و نزدیک به زبان گفتگوی مردم شروع شد و این روش با وجود تفنّن‌هایی که دسته‌های مختلف در آن کردند، همچنان در همهٔ ادوار ادبی ما حفظ شد» (صفا، ۱۳۹۱: ۹/۱) بنابراین، میزان پیوند یا گسستگی نثر با خطابه به‌ویژه محاوره می‌تواند معیار درستی برای تعیین جایگاه متون منثور باشد.

### ۳- نتیجه‌گیری

دست‌یابی به شیوه‌های تحلیل متون نثر، راه‌های تبیین خط سیر تحوّل آن و معیارهای تعیین جایگاه نویسندگان، همواره یکی از دغدغه‌های پژوهشگران زبان و ادبیات فارسی بوده‌است. مقالهٔ حاضر با بهره‌گیری از پژوهش‌های پیشین و معاصران و نگاه انتقادی به این پژوهش‌ها، الگویی برای بررسی و تحلیل متون نثر پیشنهاد کرده‌است. در این الگو، تعیین موضوع متون منثور، تبیین نسبت متن با عوامل تأثیرگذار و سرانجام تعیین جایگاه متون در سیر تحوّل نثر فارسی مورد توجه قرار گرفته‌است. موضوع نثر در بروز و ظهور

ویژگی‌های سبکی آن تأثیرگذار است و تبیین نسبت متن با عوامل تأثیرگذار می‌تواند در شناسایی دغدغه‌های عصری و معرفی معیارهای فصاحت و بلاغت زمانه‌ای که اثر در ظرف آن نگاشته شده راه‌گشا باشد و سرانجام تعیین جایگاه اثر در حلقه‌های شکل‌گیری و تحوّل نثر می‌تواند سهم نویسندگان را در سیر تحوّل نثر فارسی مشخص کند و زمینه دوره‌بندی اصولی و علمی نثر فارسی را فراهم سازد. دستیابی به نتیجه‌ای درخور توجه در قالب این الگو با موانعی چند رو به رو است: فقدان پژوهش‌های علمی در معرفی ویژگی‌های اصیل زبان فارسی و موضوعات آن و کم‌توجهی به خطابه و زبان محاوره به عنوان دو عامل تأثیرگذار در شکل‌گیری و تحوّل نثر فارسی از موانع اصلی اجرای الگوی پیشنهادی است. بنابراین پیشنهاد می‌شود با شناسایی و نقد و تحلیل متون اصیل فارسی، ویژگی‌های اصیل این زبان و موضوعات آن استخراج شود و سپس با پژوهش در زبان محاوره و خطابه، تعامل این دو، با متون مثنوی فارسی به طور دقیق تبیین شود و پس از فراهم آمدن این مقدمات می‌توان در قالب این الگوی پیشنهادی فراز و فرودهای نثر فارسی را به طور دقیق مورد بررسی قرار داد.

### فهرست منابع

۱. احمدی گیوی، حسن. (۱۳۸۰). **دستور تاریخی فعل**. جلد اول، چاپ اول، تهران: قطره.
۲. اقبال آشتیانی، عباس. (۱۳۷۹). **تاریخ مغول**. چاپ هفتم، تهران: امیرکبیر.
۳. انوری، حسن و احمدی گیوی، حسن. (۱۳۷۰). **دستور زبان فارسی ۲**. چاپ پنجم، تهران: فاطمی.
۴. آرزین پور، یحیی. (۱۳۷۴). **از نیما تا روزگار ما**. چاپ اول، تهران: زوآر.
۵. بهار، محمدتقی. (۱۳۷۳). **سبک‌شناسی**. چاپ ششم، تهران: امیرکبیر.
۶. حافظ شیرازی. (۱۳۷۱). **دیوان غزلیات**. به کوشش خلیل خطیب رهبر، چاپ دهم، تهران: صفی‌علیشاه.
۷. حریری، فارس ابراهیمی. (۱۳۸۳). **مقامه نویسی در ادبیات فارسی**. چاپ دوم، تهران: دانشگاه تهران.
۸. خطیبی، حسین. (۱۳۷۵). **فن نثر در ادب پارسی**. چاپ دوم، تهران: زوآر.

۹. دانش پژوه، منوچهر. (۱۳۸۹). **برگزیده متون نثر فارسی**. چاپ دوم، تهران: فرزانه روز.
۱۰. رستگار فسایی، منصور. (۱۳۹۵). **انواع نثر فارسی**. چاپ ششم، تهران: سمت.
۱۱. سعدی. (۱۳۶۹). **بوستان**. تصحیح غلامحسین یوسفی، چاپ چهارم، تهران: خوارزمی.
۱۲. شمیسا، سیروس. (۱۳۸۰). **سبک‌شناسی نثر**. چاپ پنجم، تهران: میترا.
۱۳. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۹۱). **گنجینه سخن**. چاپ هفتم، تهران: فردوس.
۱۴. فتوحی، محمود. (۱۳۹۲). **سبک‌شناسی**. چاپ دوم، تهران: سخن.
۱۵. قزوینی، محمد. (۱۳۹۱). **بیست مقاله قزوینی**. جلد دوم، «مقدمه قدیم شاهنامه» به اهتمام ابراهیم پورداود و عباس اقبال آشتیانی، چاپ اول، تهران: اساطیر.
۱۶. محمدی (بنه‌ی گزی گناوه‌ای)، عباسقلی. (۱۳۸۷). **مقدمه ابومنصوری**. چاپ اول، مشهد: دانشگاه فردوسی.
۱۷. نائل خانلری، پرویز. (۱۳۷۳). **وزن شعر فارسی**. چاپ ششم، تهران: توس.
۱۸. نجفی، ابوالحسن. (۱۳۷۴). **خلط نویسیم: فرهنگ دشواری‌های زبان فارسی**. چاپ هفتم، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.